

УДК 37.035

СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ В НАРОДНІЙ ПЕДАГОГІЦІ

Калініченко Н.А., д. пед. н., професор,
заслужений вчитель України,
завідувач кафедри біології та методики її викладання
Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка

У статті розглянуто дослідження вітчизняних вчених із проблеми становлення особистості в народній педагогіці, яке полягало в поєднанні сімейного та суспільного виховання. Аналіз численних наукових праць дозволив виділити аспект єдності людини і природи в родині українських селян, виховання в дітей таких моральних чеснот, як обов'язок і відповідальність, працьовитість, порядність, ощадливість, завбачливість тощо. Історичний аналіз дозволяє долучитися до продуктивних методів сімейного та суспільного виховання дітей із раннього віку шляхом залучення їх до посильної праці, поступової участі у виробничому, суспільному й духовному житті сім'ї та громади, що може бути використаним як вагомий компонент системи національного виховання молоді в Україні.

Ключові слова: народна педагогіка, народні традиції, особистість, родинне виховання, виховна сила праці.

В статье рассмотрены исследования отечественных ученых по проблеме становления личности в народной педагогике, которое заключалось в сочетании семейного и общественного воспитания. Анализ многочисленных научных трудов позволил выделить аспект единства человека и природы в семьях украинских крестьян, воспитание у детей таких нравственных качеств, как долг и ответственность, трудолюбие, порядочность, бережливость, предусмотрительность и других. Исторический анализ позволяет приобщиться к продуктивным методам семейного и общественного воспитания детей с раннего возраста путем привлечения их к посильному труду, постепенному участию в производственной, общественной и духовной жизни семьи и общины, может быть использован в качестве весомого компонента системы национального воспитания молодежи в Украине.

Ключевые слова: народная педагогика, народные традиции, личность, семейное воспитание, воспитательная сила труда.

Kalinichenko N.A. CONCEPT OF PERSONALITY IN PEOPLE PEDAGOGY

The article deals with the research of domestic scientists on the problem of the formation of personality in folk pedagogy, which consisted in the combination of family and social education. The analysis of numerous scientific works made it possible to highlight the aspect of the unity of man and nature in the families of Ukrainian peasants, the education of children of such moral virtues as duty and responsibility, diligence, decency, thoroughness, prudence, etc. Historical analysis enables to engage in productive methods of family and social education of children from the early age by involving them in forced labor, gradual participation in the productive, social and spiritual life of the family and the community, which can be used as a significant component of the system of national education of youth in the Ukraine.

Key words: people's teacher, folk traditions, individuality, roddinnne viovannya, viovna force pratsi.

Постановка проблеми. Законом України «Про освіту» (2017 р.) метою освіти визначено всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, її талантів, інтелектуальних, творчих і фізичних здібностей, формування цінностей і необхідних для успішної самореалізації компетентцій, виховання відповідальних громадян, які здатні до свідомого суспільного вибору та спрямування своєї діяльності на користь іншим людям і суспільству, збагачення на цій основі інтелектуального, економічного, творчого, культурного потенціалу українського народу, підвищення освітнього рівня громадян для забезпечення сталого розвитку України та її європейського вибору [17]. Вирішенню цих важливих

завдань сприяє сформованість трудової активності, творчої працелюбності, професійної майстерності особистості в умовах ринкових відносин. Використання українським народом значущого досвіду народної педагогіки щодо виховання молодих поколінь набуває пріоритетного значення, оскільки є цінним джерелом становлення особистості з урахуванням особливостей національного характеру та традицій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Трудове становлення молодого покоління в народній педагогіці досліджували відомі українські й закордонні вчені. Так, П.П. Чубинський у численних етнографічних експедиціях зібрав багатий матеріал про традиції, звичаї, обряди українсько-

го народу [1]. Плідно працювали в цьому напрямі вчені-етнографи М.О. Максимович, Б.Д. Грінченко [2]. В.М. Василенко досліджував метеорологію і землеробство українців, В.І. Довженко – землеробство Давньої Русі, С.П. Павлюк – традиційне хліборобство України. М.І. Костомаров склав книгу буття українського народу [19]. Унікальним є дослідження професора С.І. Килимника (у 3-х книгах, 6-ти томах) «Український рік у народних звичаях в історичному освітленні», яке розкриває особливості господарської (трудої) діяльності, обряди, звичаї українських селян по циклах (весняний, літній, осінній, зимовий), доповнюючи їх численними легендами, переказами, повір'ями, прикметами [3].

Українські вчені-народознавці О.І. Воропай, П.П. Кононенко, М.Г. Стельмахови, вивчаючи господарську діяльність, культуру українців, у своїх працях звертаються до питань взаємозв'язку із природою, народного агрокалендаря [6; 7; 8]. О.І. Васянович зробив спробу систематизувати метеорологічні прикмети в народному календарі українців Полісся [10].

Аналіз цих наукових праць дозволяє виділити аспект єдності людини і природи в родинах українських селян, виховання в дітей таких моральних чеснот, як обов'язок і відповідальність, працьовитість, порядність, ощадливість, завбачливість тощо, – на основі життєвої філософії Г.С. Сковороди – відомого українського гуманіста, який переконаливо доводив, що справжнє людське щастя полягає не в багатстві чи тілесній насолоді, не в марнославстві чи честолюбстві, а в поміркованому, розумному задоволенні матеріальних і духовних потреб, служінні інтересам народу. Становище людини в суспільстві має визначатися не родоводом, багатством або посадою, а працелюбністю, вмінням людини виконувати певну роботу. Самою Природою, вважає відомий філософ, праця призначена бути потребою кожного, і на перший план він висував хліборобську працю [11].

Постановка завдання. Історичний аналіз становлення особистості в народній педагогіці дозволяє долучитися до продуктивних методів сімейного та суспільного виховання дітей із раннього віку шляхом залучення їх до посильної праці, поступової участі у виробничому, суспільному й духовному житті сім'ї і громади, що може бути використаним як вагомий компонент системи національного виховання молоді в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Уже в дородовому суспільстві здійснювалося виховання дітей із метою

прищеплення їм життєвих навичок і трудових умінь. Змістом виховання і навчання був реальний процес повсякденного, побутового і трудового життя людей, а основними засобами – спостереження, показ і багаторазові повторення різних дій. Досвідчені мисливці вчили дітей прийомів полювання, здібні майстри – способів виготовлення знарядь праці, а хлібороби передавали досвід обробітку землі й вирощування рослин.

Історичні джерела розповідають, що землеробством (рільництвом) наші пращури займалися з найдавніших часів, але більш помітно заявили про себе у другій половині XVII ст. [5, с. 143]. Їхнє вміння господарювати добротню, економно, з високою результативністю відзначали відомі українські дослідники минушини Д.І. Яворницький, А.Я. Скальковський [13; 12]. Вони наголошували, зокрема, на працелюбності запорожців, вмінні власною працею створити достаток.

Поряд із землеробством запорожці займалися скотарством. Кожен козак у своєму зимівнику намагався розвести табун коней, череду корів, отару овець. Не менш важливою галуззю їхнього господарства було рибальство. Риба, як і худоба, була основним харчем запоріжців, а також предметом торгівлі. Звіроловством займалися спеціально навчені козаки для хутряного промислу. Хутром, в основному лисиць, торгували із Кримом, платили у військовий скарб, на церкву. Бджолярство теж було важливим промислом козаків. Для пасік на Запорожжі облаштовували особливі зимівники. Мед і віск використовували як для своїх потреб (мед для харчування, а з воску виготовляли величезну кількість свічок для храмів), так і для торгівлі. Пасічники у своєму ремеслі, обізнаності поступалися лише мельникам, нерідко займалися знахарством, знали легенди, перекази, цікаві бувальщини.

Кіш господарював розсудливо, докладав старань щодо збереження лісів, байраків, плавнів; заохочував садівництво та городництво [12, с. 150].

Історія України нерозривно пов'язана із творчістю народу. На основі багатого життєвого досвіду нації створені народна філософія, мораль, етика, педагогіка.

Народна педагогіка послідовно обстоює потребу раннього залучення дітей до посильної праці. Що раніше дитина почне працювати, то краще, бо це цілком відповідає вродженому потягові людини щось робити, діяти. Гасити цей природний потяг не варто, навпаки, його треба всіляко підтримувати. Побоювання, що ранне

залучення до праці перевантажує дітей, безпідставне, а формула: «Малий ще, підросне, тоді й напрацюється» – надумана, нежиттєва, протиприродна, шкідлива. Народна педагогіка не тільки проголосувала обов'язок працювати, а й втілювала його на практиці. Вже з перших кроків дитини батьки залучали її до посильної праці в різних видах самообслуговування, задоволення господарсько-побутових потреб, догляду за рослинами і тваринами, рукоділля. Це дозволяло підтримувати постійний інтерес до трудової діяльності. В іграх діти також відтворювали те, що спостерігали в родинному колі. Провідними засобами родинної етнопедагогіки на першому етапі трудового виховання були показ і спостереження, які розширювали кругозір дітей, давали перші уявлення про різні види праці, зокрема, сільськогосподарську працю, рибальство, ремісництво [14, с. 136].

«Дитина – гість у нашому домі», – сказано в одному із життєвих правил народної педагогіки. З'явившись на світ, вона приходить у сім'ю років на двадцять, а потім починає жити своїм життям. Тому й виховання зводиться до того, щоб підготувати її до самостійного життя.

Проблема підготовки до життя і праці – центральна в народній педагогіці. Розв'язання її зводиться до бажання мати добрих дітей, бо говорять: «Добрі діти – спокійна старість, лихі діти – старість стає пеклом».

Мету і зміст виховання диктує саме життя, конкретні умови життєдіяльності трудової людини. Щоб жити, народ виробляв і відтворював матеріальні й духовні цінності, дбав, щоб молоде покоління могло вміло перейняти життєвий досвід старших. У народній педагогіці повно реалізувався принцип природовідповідності, який полягає у сприйнятті об'єкта і суб'єкта виховання як частини живої природи. Згідно з таким принципом, варто зважати на:

– вік вихованця – дитинство й підлітковий вік, бо психіка юної особистості гнучка і податлива: «Гни дерево, поки молоде, вчи дитя, поки мале», «З молодого, як із воску, що хочеш, те й виліпиш»;

– індивідуальні особливості вихованця: «У лісі двох дерев нема однакових, не те, що людей»;

– гармонізацію стосунків людини із працею і природою: «Роботящі руки гори вернуть», «Яка кроква, така й лата, яка праця, така й хата», «Зароблений сухар краще краденого бублика», «Хто в роботі, той і в турботі», «Роби до поту, а їж в охоту» [14, с. 142]. Остання вимога реалізувалася в народній системі виховання чітко й послі-

довно, цьому була підпорядкована й календарна обрядовість.

Зміст виховання на основі народної педагогіки здійснювався як цілеспрямований процес формування особистості, підготовки її до активної участі у виробничому, суспільному й духовному житті. Народна мудрість розглядає працю як могутній виховний засіб і мірило людської порядності. Суть принципу виховання в праці тлумачиться дуже просто: «<...> праця – найдбайливіша і найпевніша нянька. Вона ж найсуворіша і найвимогливіша».

Праця в народній педагогіці – основний критерій оцінки моральної гідності людини. За народною оцінкою, праця – першооснова життя суспільства, головний засіб створення матеріальної й духовної культури: «Будеш трудитися – будеш кормитися».

Виховна сила праці настільки велика, що її важко переоцінити. Це стверджують і крилаті вислови: «Праця – основа щастя», «Життя без праці – рання смерть». Народна мудрість застерігає: якщо хочеш мати у своїй сім'ї виродка, дай синові чи доньці все, що вони хочуть, і позбав їх можливості працювати.

Любов до праці, уміння працювати є найкращою спадщиною, яку можуть залишити батьки своїм дітям. Адже праця – найвище мірило цінності людини.

Народні традиції родинного виховання відображають жагу прагнення батьків до забезпечення якомога вищого рівня трудової підготовки дітей, психологічного і морального потягу до праці, і такого сильного, щоб вихованець соромився власного байдкування, обурливо ставився до ледарів і нероб, і навіть в думках не припускав собі такого, що можна жити і не працювати. Народна система трудового виховання дітей у сім'ї чітка й багатогранна. У трудових родинках працюють усі без винятку, крім тяжкохворих. Діти допомагають трудитися батькам, батьки не можуть обійтися у своїй праці без дітей. Як тільки дитина навчилася нести своєю рукою ложку від тарілки до рота, вона працює – не для того, щоб тренуватися в праці, а тому, що ніхто з людей, які оточують дитину, без праці не уявляє собі життя.

Трудове навчання і виховання в народній педагогіці умовно можна поділити на три етапи: вступний, або ігровий, (від 2 до 6–7 років), помічний, або визначальний (від 7 до 15 років); основний, або завершальний (від 15 до 20 років).

Праця як могутній чинник родинного виховання проходить через усі жанри і види українського фольклору, широко представлена в народних піснях, колискових, казках,

загадках і приказках, іграх тощо і розглядається як покликання людини і засіб її виховання. Щодо участі дітей і підлітків у продуктивній праці, здійснюється періодизація їхнього віку (помічний та виховний), в якій є такі межі, як «свій пастух» (від 8–9 років), «своя нянька», тобто старша у сім'ї дівчинка, якій минуло 5 років.

Праця в народній педагогіці розглядається як природний стан людини. Не можна жити без праці. Народна педагогіка наголошує на тому, що найкращою спадщиною, яку залишає кожна людина, є діла, і найкращий пам'ятник – трудовий. І понині в наших селах існує прекрасна традиція – називати іменами людей те добре, що вони плекали своїми руками: «Степанів сад», «Василева криниця» тощо [6; 8; 9].

Особливе місце в житті українського народу посідає хліб як головний результат людської праці й основний продукт харчування. Народ цінить його над усе: «Без хліба – не до обіда», «Хліб – батько, вода – мати», «Хліб – джерело життя». Його берегли як святиню, і дітей вчили з повагою ставитися до хліба, зерна як символу людського добробуту.

Усе найцінніше, що має людина, – життя, щастя, здоров'я, духовні й матеріальні блага, йде від землі – століттями навчали батьки дітей.

Із землею народна педагогіка пов'язує всі свої заповітні надії та сподівання, тому серед численних побажань чільне місце посідає вислів доброзичливості «Будь здорова, як вода, а багата, як земля!»

Український народ вважає землю найціннішим з усіх багатств, які дала нам природа. Від бережливого ставлення до неї, дбайливого господарювання величезною мірою залежить благополуччя нинішніх і прийдешніх поколінь.

Земля для українського хлібороба завжди була живою матерією, наділеною конкретним «відчуттям»: землю не можна було паплюжити ні дією, ні словом. Образ Землі-Матері, Землі-годувальниці віками оспіваний на етнічній території України. У міфах, легендах проповідувалися моральні й етичні норми ставлення до Землі. У молитвах хлібороби поклонялися божествам, які, на їхню думку, забезпечували щедрю родючість землі. Багатівікова практика вирощування культурних рослин збагачувала українських хліборобів досвідом, завдяки якому змінювалися культури, підживлювався ґрунт, залишалися пари, вивчалися чинники, що визначали процес ґрунтотворення: «На чорній землі більше хліба».

У природо-ландшафтних зонах України особливо вирізняли степовий чорнозем.

Хлібороби, виорюючи родючий шар, остерегігалися зачіпати підґрунтя, яке називали «мертвицею».

Ділянку, що відпочивала (чорний пар), підживлювали, кілька разів переорювали, приорювали в середині літа люпин як зелене добриво: «На старину гній возять, на новині хліб сіють».

Хліборобська практика українського селянина сприяла пізнанню ґрунтів, їхньої родючості за виявленими властивостями, кліматичними впливами на ріст і розвиток рослин, взаємозв'язку ґрунту і рослин, їх живлення.

Хліборобська праця вимагала від селянина знань як безпосередніх – про предмет занять, так і опосередкованих – про природні явища, що впливали на її результати.

Про працьовитість і майстерність українських селян С.І. Килимник пише багато і з любов'ю, але особливо піднесено він описує жнива: «Начинаються, мов по команді, обіймають серпом жменю за жменю жито <...> Але ось на перевеслі вже накладено досить. Жнець майстерно схоплює два кінці перевесла, скручує рукою, втикає під перевесло юрка і вмить повертає його, скручує сильно й підтикає кінці під перевесло. А сніп у женця, як іграшка: тісно зв'язаний, рівний гузир, – стрункий сніп, як молодик» [3, с. 494].

На жнива батьки брали і підлітків 11–12 років, щоб навчити, «поблагословити жито жати». Переважав такий звичай привчання дітей: батько вчив сина, мати – доньку. Для дітей-підлітків виготовлялися маленькі серпи. Батько чи мати брали дитячий серп і зверталися до дитини: «Іди, синку (чи доню), жито жати! Вклякни, синку, навколішки перед хлібом святим, перед постаттю. Дивись: серп тримаєш отак (показує), огортаєш невелику жменьку жита, отак його перехиляєш через серп, а тоді тягнеш серп до себе, наче вниз, перетинаєш жито, а потім – отак рівенько підіймаєш жменьку догори так, щоб колоски не вплутувались у колоски, щоб зерно не витікало» [3, с. 496]. Коли дитина повільно й обережно починала жати, то батько чи мати спостерегали – як згинається, як охоплює жито в серп та жменю, як перегинає (щоб не покалічитися), як перетинає, як кладе.

Хлопці працювали під наглядом батька чи дідуся, а дівчатка – під наглядом матері чи бабусі, на одній постаті з ними. «Від дітей не вимагалось, – зазначає С.І. Килимник, – ані спішити, ані багато нажати, ані перевесел робити, ні в'язати», і коли «учень» нажне з перепочинками 1–3 снопи – на перший раз досить – такий робочий день «учня» [3, с. 496]. Синові снопи

одне з іншим нерозривно пов'язане. Село завжди було головним носієм й охоронцем здорової народної моралі й етнопедагогіки. Якщо селянин має доволі хліба й до хліба, то він хоче мати дітей, нащадків-хліборобів. І чим їх більше, тим краще. Якщо селянство вирощує високі врожаї, то ситі будуть і села, і міста. Без землі, без хліба не проживе ніхто – ні дорослі, ні діти, ні селяни, ні робітники, ні вчені».

Висновки із проведеного дослідження. Етнопедагогічні джерела містять багатий змістовий матеріал, який розкриває перед молоддю історію та традиції українського хліборобства, суспільні духовність і мораль, роль праці в житті громади і становленні особистості, і мають повноцінно використовуватися в освітній діяльності навчальних закладів України. Перспективи подальших розвідок вбачаємо в дослідженні виховання засобами народної педагогіки підприємливості в молоді та підготовки дівчаток і хлопчиків до виконання майбутніх обов'язків матері й батька.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Чубинский П.П. Календарь народных обычаев и обрядов / П.П. Чубинский. – К. : Музична Україна, 1993. – 78 с.
2. Максимович М.О. Дні та місяці українського селянина / М.О. Максимович. – К. : Обереги, 2002. – 187 с.
3. Килимник С.І. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні : у 3-х кн., 6-ти т. / С.І. Килимник. – Факс. вид. – К. : АТ «Обереги», 1994. – Кн. II, Т.4 : Літній цикл. – 528 с.
4. Скуратівський В.Т. Дідух : свята українського народу / В.Т. Скуратівський. – К. : Освіта, 1995. – 272 с.
5. Скуратівський В.Т. Місяцелік : український народний календар / В.Т. Скуратівський. – К. : Мислетство, 1993. – 208 с.
6. Воропай О.І. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис : у 2-х томах / О.І. Воропай. – К. : АТ «Обереги», 1991. – Т. 1 – 456 с., Т.2. – 441 с.
7. Кононенко П.П. Українознавство : [навч. посібник] / П.П. Кононенко. – К. : Заповіт, 1994. – 319 с.
8. Стельмахович М.Г. Українська родинна педагогіка : [навч. посібник] / М.Г. Стельмахович. – К. : ІСДО, 1996. – 288 с.
9. Українське народознавство : [навч. посібник] / за ред. С.П. Павлюка, Г.Й. Горинь, Р.Ф. Керчівна. – Львів : Фенікс, 1994. – 608 с.
10. Васянович О.І. Метеорологічні прикмети в народному календарі українців Полісся. Народна творчість та етнографія / О.І. Васянович. – 2005. – № 2. – С. 86–92.
11. Сковорода Г.С. Твори : у 2-х т. / Г.С. Сковорода. – К. : Наукова думка, 1973. – Т. 1. – 531 с., т. 2. – 573 с.
12. Скальковский А.А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. На основании подлинных документов Запорожского Сечевого архива / А.А. Скальковский. – 3-е изд. – Одесса, 1885–1886. – 996 с.
13. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків : у 3-х т. / Д.І. Яворницький. – Т. 1. – Київ : Наукова думка, 1990. – 578 с.
14. Українська природа : [методичний посібник] / заг. ред. П.П. Кононенка. – К. : Міленіум, 2004. – 342 с.
15. Костомаров М.І. Закон Божий (Книга буття українського народу) / упоряд. І.І. Глизь. – К. : Либідь, 1991. – 38 с.
16. Учнівській молоді про хліборобські традиції : [методичний посібник] / за ред. Н.А. Калініченко. – Кіровоград : ТОВ «Імекс-ЛТД», 2005. – 164 с.
17. Стельмахович М.Г. Українська народна педагогіка / М.Г. Стельмахович. – К. : ІЗМН, 1997. – 232 с.
18. Про освіту : Закон України, ухвалений 5 вересня 2017 р., набрав чинності 28 вересня 2017 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ru.osvita.ua/legislation/law/2231/>.